

જયંત પાઠકની કવિતામાં અધ્યાત્મભાવ

અમીતા ભટ્ટ

જયંત પાઠક ગુજરાતી સાહિત્યના એક અગ્રગણ્ય કવિ ગણાય છે. તેઓ મુખ્યત્વે વતનપ્રેમનાં, વતન જુરાપાનાં તથા ‘વગડાના શ્વાસ’ના કવિ ગણાય છે. તેમની કવિતાનો અભ્યાસ કરતાં, તેમની કેટલીક કવિતામાં અધ્યાત્મનો રંગ ઊંડે ઊંડે પ્રગટતો જણાય છે. તેમની અધ્યાત્મભાવની રચનાઓ હૃદયના સાચા સંવેદનમાંથી સર્જાયેલી જણાય છે. અને આધ્યાત્મિક આરતની અભિવ્યક્તિ નોંધપાત્ર બને છે. આ પ્રકારની રચનાઓ કાવ્યત્વની દ્રષ્ટિએ પણ ખાસ નોંધપાત્ર બની છે.

‘મર્મર’ની તેમજ અન્ય કાવ્યગ્રંથોની ઘણી કવિતામાં તો જીવનની, જીવસૃષ્ટિની અને બ્રહ્માંડની લીલા-વિસ્મયનું દર્શન થાય છે. તેમજ મહર્ષિ અરવિંદના વિચારો અને આધ્યાત્મિક વિચારધારાનો સુયોગ પણ આગળ તરી આવે છે. ‘ચરણઠેસથી’ માં જણાવ્યું છે:

“ચરણઠેસથી

જડ શલ્યા બની સજીવ અહલ્યા,

આલિંગનથી બન્યાં અંગ સૌ કુબ્જનાં ઘાટીલાં,

હે સુંદર ગોવિંદ,

તુજ સ્પર્શે આ પંક વિશે શું નહીં પ્રગટે અરવિંદ? (ક્ષણોમાં જીવું છું, પૃ. ૫૭)

આ મુક્તકરચનામાં ‘અરવિંદ’ શબ્દમાં રહેલો શ્લેષ સહેજે વ્યંજિત થતો અનુભવી શકાય છે. કવિની આધ્યાત્મિક આરત ‘ચાહું’ માં પ્રબળતા અને સ્પષ્ટતાથી પ્રગટ થાય છે:

“હું આત્મામાં વ્યાપ્ત, હે છન્ન, ગૂઢ !

મારી સૌંદર્ય વાસનાનો વિમૂઢ

આજે તારા દર્શને જાય જાગી,

દોડે તારી મેર, માનિલય ત્યાગી.

પામો સૌ ન્યૂનતાઓ મુજ,

તુજ સ્પર્શે પૂર્ણતામાં પ્રબોધઢ” (ક્ષણોમાં જીવું છું, પૃ. ૫૯)

આ કવિતામાં જે ‘પૂર્ણતા’ માં શબ્દનો વિનિયોગ થયો છે. એ ઉપરાંત એમાં અન્ય એક પંક્તિમાં ‘ચેતના’ શબ્દ પણ પ્રયોજાયો છે, તેમાં અરવિંદ દર્શનની છાયા જ ભાવક અનુભવે છે. સંસાર રસ માં, જગતની વિસ્મયપ્રેરક રમણીય લીલામાં, અતીતરાગમાં તેમજ માનવીય સંવેદનાઓમાં રમમાણ રહ્યા હોવાથી અધ્યાત્મભાવન તેઓ પ્રબળતાપૂર્વક આગળ કરતા નથી. અધ્યાત્મભાવના નિરૂપણમાં પણ સર્જનની આનંદલીલા જ મુખ્યત્વે પ્રવર્તતી રહેવી જોઈએ. તેઓની અધ્યાત્મભાવની કે અધ્યાત્મસૂચક રચનાઓમાં પણ ભક્તિભાવ કે શ્રદ્ધારતિ કરતાં વિસ્મય અને આનંદનું જ મહત્ત્વ જોવા મળે છે. કવિના અધ્યાત્મભાવમાં પણ સકલ માનવપ્રેમની મહત્તા અને વૈશ્વિક વિસ્મયના ઉદગાર પ્રગટ થાય છે. ‘ઈતબાર આપે’ નામની રચના જુઓ:

“કોઈ મને ઈતબાર આપે

એટલો, બસ એટલો જ કરાર આપે;

કે નથી જુદો જગતથી હું,

હોઉ ભલે જુદો નજરથી હું.” (ક્ષણોમાં જીવું છું, પૃ. ૬૩)

કવિ આ કવિતામાં માનવજીવનના નાના નાના અને સામાન્ય વ્યવહારીમાંથી પ્રગટ થતો આનંદ જ વ્યક્ત કર્યો છે. કવિને વિચાર આવે છે કે એ આ જગતથી જુદો તો નથી ને? આ કવિ તો કોઈ અગમ્ય કે અકળ વિશ્વનિયંતાને જણાવે છે કે ‘નથી જુદો જગતથી હું.’

અધ્યાત્મભાવની રચનાઓમાં પ્રકૃતિની સૌંદર્યલીલા અને માનવતાનું માધુર્ય પણ પ્રગટે છે. ‘ખોટી ચીજ’ નામની કવિતામાં દર્શાવે છે;

“ખપે ન ખોટી ચીજ
અમને ખપે ન ખોટી ચીજ.
ચાતક ચહુ વરસાદ ગગનથી,
નહિ ગરજન, નહિ ચીજ.
તુજ-મુજ પ્રીતને દાવે માગું
તારું સકલ, નહીં યાચું
પૂર્ણ સુધાર સંકુલ પૂનમનો પીવો,
ન ઘૂંટી બીજ. (ક્ષણોમાં જીવું છું, પૃ. ૬૪)

કૃષ્ણ-ગોપીના પ્રેમભાવને ‘મુખ જો કરું’ કવિતામાં સારી રીતે અભિવ્યક્ત કર્યો છે. અને તેમાં પ્રેમ ઝંખનાની અનન્ય ભાવના પણ વિશિષ્ટ રીતે પ્રદર્શિત કરી છે. ‘મત ભટકો’ કવિતામાં પણ અધ્યાત્મભાવની આરત અદભૂત રીતે રજૂ થઈ છે:

“મન ભમરા રે મત ભટકો
એક વખત લાગ્યો
ના છૂટશે ચંચળતાનો ચટકો.” (ક્ષણોમાં જીવું છું, પૃ. ૬૫)

પરમતત્ત્વન પામવાની અને તેને શરણે જવાની ઉત્કટ ઝંખના આ કવિએ સારી રીતે વ્યક્ત કરી છે. અને તેમાં પણ અનેરું કાવ્યસૌંદર્ય પ્રગટે છે.

“રત રતના કૂલના પ્રાશન,
દલ દલના કોમલતમ આસન,
આ જગભાગ વિશે આકર્ષક
કલી કલીનો લટકો.” (ક્ષણોમાં જીવું છું, પૃ. ૬૫)

કવિએ આધ્યાત્મિકતાની સાથે સાથે શબ્દાર્થની સુંદરતાને પ્રગટાવી છે, તેથી કાવ્ય આસ્વાદ્ય બને છે. ‘તવ ચરણે’ અને ‘દિનાન્તે’માં પણ ‘મત ભટકો’ની જેમ ભાવસૌંદર્ય અનેરી રીતે પ્રગટે છે.

“આ જીવનની જમનાનાં જલ
વહો ચરણ તુજ ધોતાં..” (ક્ષણોમાં જીવું છું, પૃ. ૬૬)

કવિની કવિતામાં કૃષ્ણ-ગોપીના પ્રણયભાવનો, પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો, આધ્યાત્મિક પ્રેમનો અર્થાત કોઈ પરમ તત્ત્વની ખાજને પામવાની સ્પૃહા ‘મુખ જોયા કરું’માં અભિવ્યક્ત થઈ છે:

“મુખ જોયા કર ફરી ફરી
ચેન પડ ના તુમ બિન, એવું કામણ જાવ કરી.”
“ એકલડી છ સાવ આજ તો, મોહન જાવ ફરી,
મુખ જોયા કર ફરી ફરી.” (ક્ષણોમાં જીવું છું, પૃ. ૬૫)

આ કવિતા પરંપરાગત લાગે છે, પરંતુ તેમાં ભરપૂર કાવ્યતત્વના કારણે તે નિર્બળ કૃતિમાંથી ઊગરી જાય છે. શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યેની અતિ આરત તેમના કાવ્યમાં વિશિષ્ટ ભાવ જન્માવે છે.

કીકીઓમાં કેદ કરી લીધા મેં કાનજીને

કીકીમાં કેદ કરી લીધા!

ભોળી નથી કે હવે લોચન ઊઘાડું

છીને-વગડામાં વાંસળીઓ વાગે: (ક્ષણોમાં જીવું છું, પૃ. ૧૭૪)

અધ્યાત્મભાવની કવિતામાં જીવનને ઉન્નત કક્ષાએ પહોંચાડવાની અદમ્ય ઝંખના વ્યક્ત થાય છે, તદઉપરાંત તેમાં જીવનની વ્યાકુળતા પણ અનહદ રીતે વિસ્તરે છે. ‘અજવાળા’માં એનું આલેખન અદભૂત પરિમાણ વ્યક્ત કરે છે;

હવે બંધ આંખે દેખાતી

ચૌદ લોકની લીલા,

અંધકારના સર્પ પછાડી

ફેણ પડયા સૌ ઠીલા.

ભર્યા ભર્યા વન ધોર મરણની ઘાસ-ચીસથી ઠાલા! (ક્ષણોમાં જીવું છું, પૃ. ૩૬૬)

આ જગતમાં શાશ્વત કશું નથી, શાશ્વતને પામવા માટે હરહંમેશ પરમતત્વની ઉપાસના જરૂરી બને છે અને તે વેળા સાંસારિક આધિ-વ્યાધિ અને ઉપાધિથી મુક્ત બની જવાય તો જ મિથ્યાભાવનો લોપ થઈ જાય અને ભીતરના સાચો રણકો સંભળાય છે. ‘પદ’ નામની રચનામાં દર્શાવે છે:

“આંખોના વશવાસે રૈયે ના ભાઈ મારા

દલડું દેખે એ જ સાચું;

ભીતર-નીભાડાના અગ્નિની આંચ વના

નળિયું રૂપાળું તોય કાચું.” (ક્ષણોમાં જીવું છું, પૃ. ૨૧૫)

ક્રોધ પણ વ્યક્તિ મોહમાયાના બંધનમાં ફસાઈ જાય તો તેઓ અંદરોઅંદર તેમાં ખૂંપી જઈને નિજી દુનિયામાં જ રાયે છે; તેના બદલે આત્મોધ્યારક પ્રવૃત્તિ ને મહત્વ આપે તો તે શ્રેયસ્કર પણ બની રહે છે. તેઓ પોતાની મર્યાદાથી વાકેફ હોવાથી તેને દૂર કરવા માટે સદગુરુને પ્રાર્થે છે:

ગુરુજી, તમે કંઠી બાંધો તો એવી બાંધો

કે જાય છૂટી ગાંઠેલી વાસનાની દોરી,

ગુરુજી, તમે માળા આપો તો એવી આપો

કે કેરવતા ફરતું મન ધીર થાય ઘડી. (ક્ષણોમાં જીવું છું, પૃ. ૪૨૩)

દુન્યવી સ્વાર્થમાં પરમતત્વની સાચી ઓળખ થતી નથી. પરંપરાગત આધ્યાત્મિક પવૃત્તિઓ અને ખોટા ખોટા દાવાઓ પ્રત્યે વક્તાનો અણસાર આપોઆપ પ્રવેશે છે. ‘પાનબાઈનો વલોપાત’માં મધ્યકાલીન ભજનશૈલીના ઢાળમાં લખાયેલી રચનામાં જીવાત્માનો વલોપાત જ આલેખાયો છે:

“અવળા ને સવળા આવે વાયરા, ને

પાનબાઈ ફકડે છે જેવું પાંદ જી,

સૂરજ ઊગે ના, તારો એક તગે ના જહીં.

કકડાય ચળકે નહીં ચાંદ જી,

એવા અંધારે મારે કીકીમાં કેમ કરી

ભરવાં તે ભર્યા ભરમાંડ જી!” (ક્ષણોમાં જીવું છું, પૃ. ૪૨૨)

કવિના અધ્યાત્મભાવના કાવ્યોની સંખ્યા વધારે નથી, છતાં એમાં પ્રગટતું ચિંતન અને પરમતત્ત્વની ઝંખના અદિતીય છે અને તેમાં મુખ્યત્વે તો સાચું કાવ્યત્વ જ વિલસતું જોવા મળે છે, તે કવિની સિદ્ધિ છે. ‘અજવાળાં’, ‘દૂર નથી’, ‘હે અદીઠ’, ‘શ્વેત શિખરના શિરે’, ‘તું જ’, ‘ગુરુજી તમે’, ‘બોલ’, ‘ગુરુજી માટે’, ‘તને’, ‘મળીએ’, ‘વીજ ઝબકે છે’ વગેરે કાવ્યોમાં કાવ્યત્વની સાથે સાથે અધ્યાત્મભાવ પ્રબળતાથી વ્યક્ત થયો છે.

કવિના અધ્યાત્મભાવના કાવ્યોમાંથી ભક્તિભાવ કે અકળ તત્ત્વને પામવાની આસને બદલે વિરાટ વિશ્વનું વિસ્મય જ મુખર રીતે પ્રગટે છે:

એક જોગી જોયો જતો

અઘોર જંગલ-વાટે આ પલ અલોપ, ઓ પલ છતો!

શિર પર ઊડે જટૂરિયાં

તે જીવતો જાણે નાગ,

ભસમ મટે ભટ્ટીથી

જાણે અરણી પ્રગટે આગ!

ખડ ખડ હસતો જતો

આભ ચઢે આ પળ, બીજી પળ પાતાળમાં ઉતરતો! (ક્ષણોમાં જીવું છું, પૃ. 390)

અહીં ‘જોગી’ તે વિરાટનું પ્રતિક હોવાનું સમજાય છે. અને એનું વર્ણન પણ એવું જ ‘વિરાટ’ બાનીમાં આસ્વાદક્ષમ બન્યું છે.

કવિને ક્યારેક વિશ્વના નિગૂઢ તત્ત્વનો અને વિસ્મયકારી અંશોનો આગસાર સ્પર્શ છે. ત્યારે તેમનું કવિ ચિત્ત આંદોલિત થાય છે. અને અધ્યાત્મભાવના કાવ્યો સહજ રીતે પ્રગટે છે. તેઓ અતીત રાગ, વતન-જુરાપા અને પ્રકૃતિના કવિ હોવાં છતાં અધ્યાત્મભાવની કાવ્યરચનાઓમાં પણ પ્રકૃતિની સુંદરતા અને માનવતાની મધુરતાનો સમન્વય થયેલો જોવા મળે છે. કવિના અધ્યાત્મભાવનાં કાવ્યો વિશે દક્ષા વ્યાસ નોંધે છે: “ અનુભૂતિનું ઊડાણ અને અભિવ્યક્તિનું બળ-ઉભયનો સહજ સંવાદ મીરાં-કબીરની જેમ નિજાનંદમાં મસ્ત એવી નિજમાં નિમગ્ન અવસ્થાનો ભાવકને સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. સ્થૂળ ઉદગારોમાંથી સૂક્ષ્મ અનુભૂતિની પરાકાષ્ઠા સુધી આ અધ્યાત્મયાજી ભાવકને દોરી જાય છે.”

સંદર્ભ

૧. ક્ષણોમાં જીવું છ (સમગ્ર કવિતા) ઈમેજ પબ્લિકેશન, મુંબઈ
૨. “સારસ્વત જયંત પાઠક”: દક્ષા વ્યાસ; પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ
૩. વીવેદી, રમેશ. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ